

BUITEN HET BOEK

Samuel MAREEL & Kila VAN DER STARRE

Het heden en verleden van de literatuur is nog steeds overwegend een verhaal van het boek. Voer ‘literatuur’ in Google Images in en u krijgt haast uitsluitend boeken te zien. Neem een willekeurige literaire bloemlezing ter hand en de bibliografie zal de uitgegeven teksten steevast terugvoeren naar hun eerste verschijning in boekvorm. Bekijk literatuurgeschiedenissen en de rode draad is een opsomming van boeken.

Literaire teksten komen nochtans niet alleen voor in boeken (en tijdschriften). Ze worden tegenwoordig steeds meer verspreid in orale vorm (op podia, op geluidsdragers, op radio en televisie, op het internet) en in digitale vorm (op e-readers, in telefoonapplicaties, op websites). Sinds mensenheugenis vinden we literatuur ook terug geschreven of gedrukt op of in allerlei voorwerpen, andere dan het boek. Literaire teksten manifesteren zich bijvoorbeeld op gebruiksvoorwerpen zoals kaarten, posters, servies, servetten, vuilniszakken, buttons, ramen, bierviltjes, behangpapier, schuurpapier, kalenders, T-shirts en tassen. Mensen laten poëzie op hun lichaam tatoeëren, zowel tijdelijk als permanent. Ook in de openbare ruimte vinden we literatuur, zoals op muren, bruggen, stoeptegels, reclamezuilen en vuilniswagens.

Deze vormen van literatuur buiten het boek zijn niet onbekend in de academische studie van de Nederlandse letteren. Hugo Brems en Erik Dams besteedden er in 1987 al aandacht aan in een van hun *Kahiers over de geschiedenis van de Vlaamse poëzie sinds 1945*. Zij gebruikten voor deze ‘materiële publikatievormen’ toen de term ‘*non-book*’, waarmee ze refereerden aan literatuur buiten papieren boeken en tijdschriften (Brems e.a. 1987, 5). In 2008 wijdde *Spiegel der Letteren* een themanummer aan ‘De tekst & de drager’ (50, 2). Daarbij werd eveneens ingegaan op andere dragers dan papier, *in casu* de openbare ruimte van de twintigste- en eenentwintigste-eeuwse stad en de orale voordracht van de podiumdichter.

* Samuel Mareel is curator aan het Museum Hof van Busleyden in Mechelen en gastprofessor aan de vakgroep Letterkunde van de Universiteit Gent (adres: Arthur Latourstraat 26, 9050 Ledeberg; e-mailadres: samuel.mareel@mechelen.be). Kila van der Starre is als PhD-onderzoeker verbonden aan de afdeling Moderne Nederlandse Letterkunde van de Universiteit Utrecht (adres: Trans 10, 3512 JK Utrecht; e-mailadres: k.a.vanderstarre@uu.nl).

Drie dingen vallen op wanneer over literatuur buiten het boek wordt geschreven. Ten eerste wordt deze vorm van literatuur geregeld als een recent fenomeen beschouwd. Brems en Dams stelden dat de ‘relatieve bloei van het verschijnsel in de jongste decennia en meer speciaal nog de vormen waarin het zich voordoet kunnen worden geïnterpreteerd als signalen van een verschuivend poëziebeeld’ (Brems & Dams 1987, 43). Elke Brems, Vincent Buyens en An Faems schreven in de inleiding tot het themanummer van *Spiegel der Letteren* dat het multimediale karakter van de Nederlandse literatuur pas sinds kort actueel is: ‘Uiteraard kun je vaststellen dat sinds ongeveer een decennium de Nederlandse literatuur, meer dan in de decennia daarvoor, te vinden is op andere plaatsen, in andere contexten, en vooral op andere dragers en in andere media dan waar zij traditioneel verschijnt’ (Brems e.a. 2008, 151). Marco Goud stelde in zijn bijdrage aan het themanummer: ‘Steeds vaker duiken gedichten op in de openbare ruimte’ (Goud 2008, 237).

Ten tweede wordt er in studies naar de verschillende dragers van literatuur alsnog vaak vastgehouden aan papier en zijn middeleeuwse voorloper perkament. Hoewel het bestaan van andere dragers wordt erkend, zijn het toch vooral perkament en papier die bestudeerd worden. Vijf van de zeven bijdragen in het themanummer richten zich bijvoorbeeld op boeken in perkament/papier. Ook Brems en Dams beperken zich grotendeels tot papieren dragers zoals kaarten en posters.

Ten slotte springt in het oog hoe literatuur buiten het boek als een marginaal fenomeen wordt gepositioneerd. Brems en Dams concluderen aan het eind van hun overzicht dat het opvalt hoe ‘spaarzaam’ van *non-book* middelen gebruik wordt gemaakt in de letteren, ‘zeker wanneer men de vergelijking maakt met recente evoluties in de plastische kunst’, waar kunstenaars ‘het beschilderde doek als medium verlaten’ (Brems & Dams 1987, 54). ‘Het lijkt erop’, klinkt het besluit, ‘dat de poëzie in vergelijking daarmee een bijzonder conservatieve kunstvorm is’ (*ibidem*).

In voorliggend themanummer willen we de drie bovengenoemde constatering herbekeken door geschreven Nederlandstalige literatuur buiten het boek centraal te stellen als een literair fenomeen dat zich gedurende een lange geschiedenis veelvuldig op zowel papieren als niet-papieren dragers heeft gemanifesteerd.

We hopen de Nederlandstalige literatuurstudie daarmee iets van een inhaalbeweging te laten maken ten opzichte van andere disciplines, waarin de verspreiding van teksten buiten het boek de voorbije decennia frequenter aan de orde kwam. Historici die onderzoek doen naar de politieke

communicatie in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden gebruiken daarvoor bijvoorbeeld regelmatig pamfletten en andere op losse bladen verspreide teksten.¹ Richtinggevend in de studie van de Engelstalige literatuur was het onderzoek van de Amerikaanse literatuurhistoricus Juliet Fleming, dat vooral zijn neerslag vond in haar boek *Graffiti and the Writing Arts in Early Modern England* (Fleming 2001). Fleming was een van de eersten die een volledige studie wijdde aan de betekenis van andere dragers dan het boek voor de verspreiding van literaire teksten in geschreven vorm, met name muren, gebruiksvoorwerpen en het menselijk lichaam. Ze ging zelfs zo ver te beweren dat de grootste hoeveelheid geschreven tekst in het vroegmoderne England op muren te vinden was (Fleming 2001, 50). Pierre Laurens en Florence Vuilleumier-Laurens kwamen tot een vergelijkbare conclusie wat de literaturen in de Romaanse talen betreft. Ze duiden de periode van de vijftiende tot de zeventiende eeuw in de titel van hun boek veelzeggend aan als *L'Age de l'inscription* (Vuilleumier-Laurens & Laurens 2010). Sinds enkele jaren lopen er in het Verenigd Koninkrijk verschillende fascinerende projecten voor het opsporen, inventariseren en bestuderen van de talrijke vormen van graffiti in Engelse Middeleeuwse kerken.² Graffiti, die soms de vorm aannamen van een emblematische combinatie van woord en beeld, kwamen, zoals Ruth Ahnert aantoonde, bijvoorbeeld ook voor in zestiende-eeuwse Engelse gevangenissen (Ahnert 2013, 29-41). Ook in de kunstwetenschappen, die traditioneel meer aandacht hebben voor de betekenis van de ruimte waarin een bestudeerd kunstvoorwerp zich bevindt (Summers 2003), wordt regelmatig gewezen op de aanwezigheid van inscripties. Zo onderzocht Andrew Morall hoe de talrijke opschriften op muren en gebruiksvoorwerpen in vroegmoderne huizen gelezen, begrepen en bediscussieerd werden (Morall 2012).

Uit individuele studies blijkt dat het belang van *non-book* dragers voor de verspreiding van de Nederlandstalige literatuur niet minder groot was dan voor bijvoorbeeld politieke geschriften of literaire teksten in andere talen. 'Literatuur is overal', schreef Herman Pleij in *Het geveugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560* (Pleij 2007, 16) en gaf vervolgens aan dat Middelnederlandse literaire teksten hun weg vonden naar kleding, schoenen, deurposten, muren, vaandels, spiegels, tapijten en veel meer. De ontwikkeling van bijvoorbeeld de toegepaste emblematiek (Porteman 1977), het frequente voorkomen van tekst in zeventiende-eeuwse schilderkunst uit

¹ Zie bijvoorbeeld Van Leeuwen 2004, Lecuppre-Desjardin 2010 en Haemers & Vrancken 2017.

² Zie voor een toegankelijke en overzichtelijke inleiding Champion 2015.

de Noordelijke Nederlanden (Alpers 1983, 169-221), de sterke pamflet-productie (De Kruif e.a. 2006) en het gebruik van verzen en citaten in de toegepaste kunsten suggereren dat dit in latere eeuwen niet anders was.

Aangekomen in de eenentwintigste eeuw blijken meer mensen in Nederland poëzie te lezen op het internet dan in boeken (Witte & Scholtz 2015) en zijn gedichten in de openbare ruimte in heel Nederland en Vlaanderen te vinden, aangebracht door gemeentes, stichtingen, stadsdichters, graffiti-kunstenaars, scholen, buurtbewoners en meer. Tijdens de Poëzieweek 2017 is de website www.straatpoezie.nl gelanceerd, waarop voor het eerst een inventarisatie wordt gemaakt van poëzie in de openbare ruimte van Nederland en Vlaanderen. Via *crowdsourcing* wordt een database aangelegd van gedichten die te lezen zijn op muren, gevels, stoeptegels, standbeelden, bruggen, tunnels en andere *non-book* dragers in de openbare ruimte.³ Diezelfde week vertelde Ester Naomi Perquin in *NRC* als nieuwe Dichter des Vaderlands van Nederland veel waarde te hechten aan poëzie in de publieke ruimte, waaronder de poëzieregels die rondrijden op vuilniswagens in Rotterdam (Fortuin 2017).

Uit het onderzoeksrapport *Poëzie in Nederland* (2017) blijkt dat 70% van de Nederlandse volwassenen weleens poëzie tegenkomt in de openbare ruimte. Dit betekent dat het zomaar tegenkomen van straatpoëzie op nummer 3 staat in de lijst met manieren waarop volwassenen in Nederland poëzie ervaren (Van der Starre 2017, 18). Het frequent ervaren van straatpoëzie overkomt bijna een vijfde van de respondenten; 18% van de Nederlandse volwassenen komt één keer per maand of vaker een gedicht tegen in de openbare ruimte (43). Mensen waarderen de poëzie die ze zomaar tegenkomen – in de openbare ruimte, maar bijvoorbeeld ook op de radio en op sociale media – gemiddeld met een 6,4 (op een schaal van 1 tot 10) en meer dan de helft geeft het zomaar tegenkomen van poëzie een 7 of hoger. Bijna de helft van de volwassen Nederlanders wil na het zomaar tegenkomen van poëzie meer poëzie lezen of horen: 48% antwoordde namelijk met een 6 of hoger op de vraag ‘In hoeverre wil je na het zomaar tegenkomen van poëzie meer poëzie lezen of horen?’. Bijna 1 op de 3 mensen gaf een 7 of hoger als antwoord op die vraag (20). Vrouwen waarderen overigens het zomaar

³ Op de website www.straatpoezie.nl, opgericht door Kila van der Starre en ondersteund door de ICT-afdeling van de Universiteit Utrecht en de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), wordt het brede publiek opgeroepen voorbeelden van gedichten in de openbare ruimte in Nederland en Vlaanderen toe te voegen aan een database. Deze verschijnen na moderatie op een interactieve kaart. De database kan doorzocht worden op basis van titel van gedicht en naam van dichter. Op het moment van schrijven (april 2018) staan bijna 1800 gedichten op de kaart.

tegenkomen van poëzie significant meer dan mannen. Daarnaast willen vrouwen vaker dan mannen meer poëzie lezen of horen na het zomaar tegenkomen van poëzie (20).

Voor dit themanummer nodigden de redacteurs, Samuel Mareel en Kila van der Starre, wetenschappers uit verschillende disciplines uit om de hegemonie van het boek te doorbreken. ‘We moeten af van dat idiote, kortzichtige idee dat poëzie een ideaal medium heeft’, schreef Han van der Vegt meer dan tien jaar geleden (Van der Vegt 2005, 140). Wat ons betreft, geldt dat ook voor andere literaire genres. We nodigden collega’s uit om na te denken over de redenen waarom literaire teksten buiten het boek verspreid worden/werden; welke dragers daarvoor worden/werden gebruikt; op welke locaties we literatuur buiten het boek terugvinden; op welke manier dragers en locaties de betekenis van de literaire tekst beïnvloeden; of bepaalde auteurs zich in het bijzonder buiten het boek manifesteerden; wat de rol van het publiek is en of de leeservaring buiten het boek anders is dan binnen het boek; welke instituties een rol spelen en waarom? We vroegen ook om te kijken naar de relatie van geschreven literatuur buiten het boek tot bredere literaire en culturele fenomenen als materialiteit, ambachtelijkheid, poëtica, populaire cultuur, massamedia, democratisering, genre, trans-/inter- en remedialiteit, *convergence culture*, intertekstualiteit, *performance* en symbolisch kapitaal.

‘Buiten het boek’ beslaat de hele Nederlandstalige literatuurgeschiedenis. De acht individuele bijdragen behandelen steeds een specifieke periode daarbinnen, van de Middeleeuwen tot vandaag. Doorheen de artikelen lichten echter verschillende transhistorische lijnen op. Bij drie ervan staan we hier kort stil: het belang van context, het fenomeen van de transmedialiteit en de bijzondere vormen van interactie tussen tekst en lezer.

Meer dan teksten in boeken ontlenen en geven teksten buiten boeken betekenis aan enerzijds de plaats en ruimte waarin ze zich bevinden en anderzijds hun drager. De betekenis van deze materiële context komt het duidelijkst tot uiting in de interactie die teksten buiten het boek aangaan met niet-tekstuele objecten die zich in hun nabijheid bevinden. Dat zijn vaak afbeeldingen of beeldende kunstwerken. Deze kunnen zich op dezelfde drager bevinden als de tekst, zoals de Goese memorietafel die wordt besproken in het artikel van Arjan van Dixhoorn en waarbij onder een geschilderde triptiek een rederijkersgedicht staat, of op de centsprenten die Jeroen Salman analyseert. Even vaak bevinden de beelden zich los van de tekst, maar gaan ze er wel een betekenisvolle relatie mee aan. Zo zien Stijn Bussels, Laura Plezier en Marc Van Vaeck het bekende schilderij van Pieter Saenredam uit

1657 waarop het oude Stadhuis van Amsterdam is afgebeeld (nu in het Rijksmuseum), als de vormelijke en inhoudelijke pendant van de 'boodschap die Constantijn Huygens met zijn gedicht [op het nieuwe stadhuis] wilde uitdragen, met name dat het Stadhuis een overweldigend bewijs was van Gods welwillendheid jegens Amsterdam over de verschillende generaties heen'.

In deze relatie tussen tekst en beeld spelen ook multidisciplinaire samenwerkingen tussen schrijvers en kunstenaars een rol. De kwestie van co-auteurschap is onder andere van belang in de bijdrage van Lieske Tibbe over gemeenschapskunst door onder anderen Albert Verweij, Lambertus Zijl en Berlage, en in Stéphanie Vanastens artikel over de werken die dichter Joke van Leeuwen en kunstenaar Bob Take samen maakten.

Teksten buiten het boek nodigen de lezer soms actief uit om zelf een interactie aan te gaan met de ruimte. Dit is met name het geval in de *memoria-poëzie* die zowel in de bijdragen van Joris Reynaert, Samuel Mareel als Arjan van Dixhoorn aan de orde komt. In de traditie van het *memento mori* wordt de lezer daarin niet enkel opgeroepen om zich te bezinnen over de vergankelijkheid van al het aardse maar ook om te bidden voor de overledene. 'Spieghelt u an my die op my treden / Ick was als ghy, nu bem beneden' en 'Bidt God voor my die Const minnen, / Dat ick zijn aensicht moet ghewinnen' luidt het in een grafschrift voor de schilder Hubert van Eyck dat zowel door Reynaert als Mareel wordt besproken. Stéphanie Vanasten toont hoe de materiële verschijningsvorm van het gedicht 'Ben ik' van Joke van Leeuwen op het Theaterplein in Antwerpen 'een iconische weergave [was] van de poëtische vorm over de versplintering van het zeggen en het onzegbare bij kinderen', het onderwerp van het gedicht. Het citaat uit dat gedicht was slechts vanaf een specifieke plek op het plein in zijn geheel te lezen, wat de lezer uitdaagde om precies het juiste perspectief te vinden.

Door het belang van materialiteit en de uniciteit van een specifieke tekst op een specifieke plaats vallen teksten buiten het boek vaak samen met hun drager en hebben ze, net als die drager, een tijdelijk en vergankelijk karakter. Soms is dit het eenvoudige gevolg van slijtage. Daarop wijst bijvoorbeeld de 'beklagenswaardige toestand' van enkele van de inscripties die door Joris Reynaert worden besproken. Het gebeurde echter ook dat teksten buiten het boek bewust vernield werden, omwille van politieke of religieuze redenen, zoals blijkt uit de bijdrage van Samuel Mareel. Omgekeerd komt het ook voor dat teksten die bedoeld waren om slechts voor een korte periode zichtbaar te zijn op veler verzoek langer getoond werden in de openbare ruimte, zoals Stéphanie Vanasten laat zien.

Dat drager en plaats en ruimte belangrijk zijn voor teksten buiten het boek betekent niet dat teksten enkel op die ene drager en op die ene plek

voorkomen en in die zin uniek zijn. Integendeel, ze lijken zich vaak ook in andere media te manifesteren. In de artikelen in dit dubbelnummer komt regelmatig het fenomeen van de transmedialiteit aan de orde. Joris Reynaert toont aan hoe het gedicht 'Hoe men eene stad regeren sal' in handschriften circuleerde, maar met het oog op epigrafisch gebruik, '[t]e scrivene up der stadt huus', zoals een voorafgaande mededeling aangeeft. Samuel Mareel geeft de voorbeelden van teksten die eerst werden voorgedragen tijdens een wedstrijd in Brussel en achteraf werden opgehangen in een kerk in Antwerpen, en van losse bladen met tekst die eerst zijn opgehangen en dan als dusdanig ingebonden in een boek. Het gedicht van Huygens dat door Bussels, Plezier en Van Vaeck wordt besproken, is achtereenvolgens gedrukt als pamflet, voorgedragen door een vriend van de dichter, gekalligrafeerd en ingelijst en gegraveerd in een marmeren steen. De betekenis van de tekst werd daarbij deels bepaald door deze verschillende dragers. De kalligrafie benadrukt het kunstige en unieke, het marmer maakt plechtstatig en duurzaam. In het geval van de stadsgedichten van Joke van Leeuwen beschrijft Stéphanie Vanasten hoe teksten die speciaal voor de openbare ruimte geschreven werden, uiteindelijk in een boek terecht kwamen, terwijl uit de bijdrage van Kila van der Starre blijkt dat verschillende gedichten uit boeken worden gehaald voor de *non-book* poëziedragers van Stichting Plint.

Een derde belangrijke rode draad door verschillende van de artikelen in dit themanummer is de specifieke interactie van de lezer met de teksten buiten het boek. Doordat deze teksten zich buiten boeken bevinden, bereiken ze ook lezers die geen toegang hebben tot boeken of zelden boeken lezen. Het democratiserende effect van literatuur buiten het boek wordt in verschillende bijdragen aangekaart. Net als de centsprenten uit de achttiende en negentiende eeuw, die Jeroen Salman bespreekt, hebben de poëzieposters van Plint uit de twintigste en eenentwintigste eeuw, die Kila van der Starre onderzoekt, een hoge oplage en een groot bereik. In het geval van Plint worden de poëzievoorwerpen expliciet geproduceerd en verkocht om mensen die geen gedichtenbundels lezen, in aanraking te laten komen met poëzie.

Het democratiserende effect van *non-book* dragers maakt ze ook tot een dankbaar medium voor het vormen en beïnvloeden van ideeën en opinies. Tijdens de middeleeuwen en de vroegmoderne periode werden ze vaak gebruikt voor zowel religieuze instructie als politieke propaganda, maar ook om aan te zetten tot goed of gepast geacht moreel gedrag. Ook in de eenentwintigste eeuw worden literaire teksten buiten het boek gerealiseerd om politieke daadkracht te uiten en geëngageerde onderwerpen te thematiseren, zoals Stéphanie Vanasten laat zien in het geval van de stadsgedichten van Joke van Leeuwen.

Dat de drager van Nederlandstalige literatuur veel verder reikt dan het papieren boek wordt in dit themanummer uitgebreid voor het voetlicht gebracht. We hopen dat deze verzameling bijdragen een aanzet vormt om over de grenzen van het boek te blijven kijken.

Literatuur

AHNERT 2013

R. Ahnert, *The Rise of Prison Literature in the Sixteenth Century*. Cambridge, 2013.

ALPERS 1983

S. Alpers, *The Art of Describing: Dutch Art in the Seventeenth Century*. Chicago, 1983.

BREMS e.a. 2008

E. Brems, V. Buyens & A. Faems (red.), 'De tekst en de drager. Nieuwe en oude media in de Nederlandse literatuur', in: *Spiegel der Letteren*, 50, 2, 2008, 151-154.

BREMS & DAMS 1987

H. Brems & E. Dams, *Non-book poëzie*. Schoten, 1987.

CHAMPION 2015

M. Champion, *Medieval Graffiti: The Lost Voices of England's Churches*. London, 2015.

FLEMING 2001

J. Fleming, *Graffiti and the Writing Arts of Early Modern England*. Philadelphia, 2001.

FORTUIN 2017

A. Fortuin, 'Soms lijkt poëzie een literaire geslachtsziekte. Interview met Ester Naomi Perquin', in: *NRC*, 26 januari 2017.

GOUD 2008

M. Goud, 'De stad als tekstdrager. Poëzie in de openbare ruimte in de twintigste en eenentwintigste eeuw', in: *Spiegel der Letteren*, 50, 2, 2008, 237-254.

HAEMERS & VRANCKEN 2017

J. Haemers & V. Vrancken, 'Libels in the city. Bill casting in fifteenth-century Flanders and Brabant', in: *The Medieval Low Countries*, 4, 2017, 165-187.

DE KRUIF e.a. 2006,

J. de Kruif, M. Meijer Drees & J. Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Hilversum, 2006.

LECUPPRE-DESJARDIN 2010

E. Lecuppre-Desjardin, 'Des portes qui parlent. Placards, feuilles volantes et communication politique dans les villes des Pays-Bas à la fin du Moyen Age', in: *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, 168, 2010, 151-172.

VAN LEEUWEN 2004

J. Van Leeuwen, 'Over slapscheten en levereters. Pamfletten en strooibriefjes in de laatmiddeleeuwse Vlaamse stad', in: *Madoc*, 2004, 77-84.

- MORALL 2012
A. Morrall, 'Inscriptional Wisdom and the Domestic Arts in Early Modern Northern Europe', in: N. Filatkina, B.U. Münch & A. Kleine-Engel (ed.), *Konstruktion, Manifestation und Dynamik der Formelhaftigkeit in Text und Bild: Historische Perspektiven und moderne Technologien*. Trier, 2012, 121-138.
- PLEIJ 2007
H. Pleij, *Het geveugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam, 2007.
- PORTEMAN 1977
K. Porteman, *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur*. Groningen 1977.
- VAN DER STARRE 2017
K. van der Starre, *Poëzie in Nederland. Een onderzoek naar hoe vaak en op welke manieren volwassenen in Nederland in aanraking komen met poëzie*, Amsterdam, 2017.
- SUMMERS 2003
D. Summers, *Real Spaces: World Art History and the Rise of Western Modernism*. New York, 2003.
- VAN DER VEGT 2005
H. van der Vegt, 'De mythe van het ideale medium. De uitvoeringspraktijk van poëzie', in: *De Revisor*, 32, 3-4, 2005, 134-140.
- VUILLEUMIER LAURENS & LAURENS 2010
F. Vuilleumier Laurens & P. Laurens, *L'âge de l'inscription: La rhétorique du monument en Europe du XVe au XVIIe siècle*. Parijs, 2010.
- WITTE & SCHOLTZ 2015
E. Witte & A. Scholtz, 'Rapportage boekenbranche meting 33. Tweede reguliere meting van 2015 naar het kopen, lezen en lenen van boeken'. Online geraadpleegd op <https://mediafederatie.nl/app/uploads/2016/03/Boekenbranche-conceptrapportage-meting-33-2e-reguliere-meting-2015-1.pdf>.